

असन्तुष्टिका विष्फोटहरू

नेपालको शासन व्यवस्थालाई संवैधानिक तवरबाट सञ्चालन गर्ने प्रयासहरू पटकपटक भएका छन् । जंगको मुलुकी ऐन एवं चन्द्रका सेस्ता^{३३}हरूको बेवास्ता गर्ने हो भने पनि पद्म शमशेरको २००४ सालको संवैधानिक प्रयोगबाट कानुनी सर्वोच्चता कायम गर्ने प्रयत्न सुरु भएको हो । २००७ सालको जनक्रान्तिपछि अन्तरिम विधानले गणतन्त्र स्थापित गर्नेसम्मको लक्ष्य निर्धारण गरेको थियो । बेलायती संविधानविद् आइभर जेनकिन्सको सल्लाहअनुरूप मस्यौदा गरिएको २०१५ सालको संविधानले संसदीय व्यवस्थाको सुरूआत गर्ने उद्देश्य लिएको थियो । महेन्द्रले लागू गरेको नियन्त्रित प्रजातन्त्रको प्रारूपमा आधारित २०१९ सालको संविधान पनि वैकल्पिक आधुनिकताकै प्रयोग थियो । उनले बीपीको उदार आधुनिकताको साटो नियन्त्रित आधुनिकता लागू गर्न खोजेका थिए । जनआन्दोलन २०४६ का उपलब्धिहरूलाई संस्थागत गर्ने सदाशयसाथ लिपिबद्ध

---

^{३३} राज्य सञ्चालनका लागि चन्द्र शमशेरको पालामा जारी गरिएका निर्देशिकाहरू ।

गरिएको २०४७ सालको संविधान २०१७ साल जस्तो 'कू दे ता' दोहरिन नदिने प्रतिबद्धताका साथ लागू गरिएको थियो । त्यति हुँदाहुँदै पनि प्रजातन्त्र संस्थागत हुन नसक्नुका कारण खोतल्दै जाँदा सैन्य-साहु गठबन्धनको प्रमुखता, राजदरबारको षड्यन्त्रकारी चरित्र, भूराजनीतिक बाध्यताजस्ता विभिन्न तत्वहरू देखापर्छन् । तर यी र यस्ता विभिन्न कारणहरूका साथै सम्भवतः सबभन्दा ठूलो कारण नेपाली राष्ट्रियताको भावले व्यापकता नपाएपछि उत्पन्न भएको दिशाहीनता हो । दशकौंसम्म नेपाली राष्ट्रियताको परिभाषालाई शासकहरूप्रतिको बफादारीमा सीमित गरिएकाले धेरैजसो जनतालाई त्यस्तो प्रस्तुतिले पटककै छुन सकेको थिएन । नेपाली राष्ट्रियतालाई 'अन्ध भारत विरोध'सँग मापन गर्न सुरु भएपछि देशप्रेम भावको अवमूल्यन भयो । शिक्षा, स्वास्थ्य एवं रोजगारीका लागि नेपालको सरकारभन्दा भारतीय बजार प्रभावशाली भएको मुलुकमा सम्भाव्य आश्रयदातालाई 'दुश्मन'का रूपमा चित्रित गरिएपछि बाहिरी रूपमा आक्रामक व्यवहार देखिए पनि भित्रभित्रै हीनभाव गहिरियो । माओवादी सशस्त्र आन्दोलन सुरु गर्ने महत्वाकांक्षी राजनीतिकर्मीहरूले नेपालीहरूमाथि व्यापक रहेको हीनताबोधलाई भजाउने गरी आफ्नो ४० सूत्रीय प्रारम्भिक मागलाई 'राष्ट्रवाद'सँग जोड्ने प्रयत्न गरेका थिए । सशस्त्र संघर्ष फैलिँदै जाँदा त्यस्तो अडानका सीमितताहरू उजागर हुँदै गए । र, अन्ततः माओवादीहरू पनि राष्ट्रियताको वैकल्पिक प्रस्तावना तयार गर्न नसक्ने अवस्थामा पुग्न लागि सकेका थिए ।

कुन संयोग वा प्रारब्धले गर्दा हो कुन्नि, माओवादीहरूले जननीयताको काँचो शक्ति (र इनर्जी) भेट्टाए, दलितहरूका दमित आकांक्षालाई ठम्याए, र महिलाहरूका पीडाहरू बुझ्ने मौका पाए । त्यसपछि भने ४० बुँदे मागका बासी बामपन्थी नाराविना पनि माओवादीहरूको काम चल्ने भयो । स्वायत्त गणराज्यको अवधारणाको शक्तिले गर्दा गणतन्त्रको रथलाई कसैले रोकनै नसक्ने अवस्थामा पुऱ्यायो । संयोग मात्र होइन, गणतन्त्र नरूचाउनेहरू स्वायत्त गणराज्यहरूको माओवादी घोषणालाई त्यसभन्दा ठूलो चुनौती ठान्छन्, र विखण्डनको हौवा देखाएर राज्य पुनःसंरचनालाई रोकन चाहन्छन् । सम्भवतः माओवादी सशस्त्र आन्दोलन एवं प्रचार संयन्त्रको सबभन्दा ठूलो देन के हो भने त्यससँग सम्बद्ध संयन्त्रहरूले जननीय एवं जनजाति समूहहरूलाई 'पहिले म नेपाली' भन्ने बनावटी देशप्रेम (जुन

हुनुपर्ने हो, आफू जन्मेको माटो एवं संस्कृतिसँगको स्वाभाविक लगाव) बाट मुक्ति दिएको छ । पहिले मगर हो वा नेपाली, अथवा नेपाली हुनलाई थारु हुन छोड्नुपर्छ भन्नेजस्ता भ्रामक विकल्पहरू अब अर्थहीन भएका छन् । मगर भएकाले नेपाली हुनु वा नेपाली भए पनि मगर रहनुमा कुनै अन्तरविरोध छैन । राष्ट्रिय एकताको यस आधारभूत मान्यतालाई माओवादीहरूले स्थापित गरेका छन् ।

युद्धमैदानका खाँदहरू (ट्रेन्चेज अफ द ब्याटलफिल्ड) राष्ट्रियता, ऐक्यबद्धता जन्माउने सबभन्दा उर्वरभूमि हुन् भन्ने पुरानो मान्यतालाई माओवादीहरूले सफलतापूर्वक प्रयोग गरेका छन् । एकताका मूलतः थारु लडाका रहेका बर्दिया-कैलालीतिरका माओवादी पंक्तिका नियन्त्रक तथा निर्देशकहरू भने भापातिरका हुने गर्दथे । यद्यपि कालान्तरमा यसलाई साम्प्रदायिक रूपमा अर्थाइयो । तर, मूलतः त्यो नेपाली काँग्रेसले २००७ सालतिर प्रयोग गरेको 'खतरा भित्रको एकता' भन्ने मुक्ति सेना प्रारूपकै नयाँ संस्करण थियो । माओवादी सशस्त्र आन्दोलनले गर्दा नेपाली सेनामा महिला र मधेसीहरूका लागि भर्ती प्रक्रिया सुरु गर्ने बाध्यता उत्पन्न भएको हुनुपर्दछ ।

माओवादीहरूले गर्दा ग्रामीण समुदाय ऐक्यबद्ध एवं जागृत हुनुपर्ने वातावरण बनेको कुरा स्वीकार गर्न कञ्जुस्याइँ गर्नु पर्दैन । त्यसअघि 'मतको बजार'मा ग्रामीण समुदायको समूहगत बैनाबद्धा र खरिद-बित्री हुन्छ वा हुन सक्दछ भन्ने मान्यता व्यापक थियो । माओवादीहरूले त्यसलाई खुकुरी र बन्दुकको राजनीतिमा रूपान्तरित गरिदिए । डर र त्रासको राजनीतिका दीर्घकालीन नकारात्मक असरहरूलाई इन्कार गर्न सकिँदैन, तर 'हामी जे छौं, नेपाली हुनु भनेको त्यही हो' भन्ने आत्मविश्वास जगाउन सशस्त्र आन्दोलनले निर्वाह गरेको भूमिकालाई पनि ठाडै खारेज गर्न सकिँदैन ।

राष्ट्रियता भाव जगाउन माओवादी विद्रोहले स्थापित गरेका मान्यताहरू महत्वपूर्ण थिए, तर ती व्यापक हुन सक्दैनथे । त्यसैले पर्याप्त ठहरिएनन् । शस्त्रद्वारा स्थापित परिचयका आयामहरू स्वभावतः सीमित हुन्छन्, त्यसबाट प्रताडित महसुस गरिरहेका व्यक्ति एवं समूहहरू सुस्तरी प्रतिरोधमा उत्रन थाल्छन् । र, आम सहमति बन्ने वातावरण बिथोलिन्छ । यस्तै परिस्थितिमा २०६२-२०६३ को जनविद्रोह भएको थियो ।

तात्कालिक रूपमा वसन्त विद्रोह २०६३ सफल भएपछि अन्तरिम संविधान बन्थो; महासंसद् निर्माण भयो । संविधानसभाको निर्वाचन सम्पन्न भएपछि नेपाल गणतान्त्रिक मुलुकमा रूपान्तरित हुने प्रक्रिया सुरु भयो । तर, दीर्घकालीन रूपमा वसन्त विद्रोहले भण्डैभण्डै 'लालीगुराँस क्रान्ति'कै काम गन्थो भन्दा फरक पर्दैन (हेर्नुहोस् लाल सन् २००५, सन् २००६) । विद्रोहको सफलता सत्ता पलटमा गएर टुंगिन्छ । तर क्रान्तिले राजनीति मात्र नभएर सांस्कृतिक मान्यताहरूसमेत पुनर्लेखन गर्नुपर्ने अवस्था सृजना गर्दछ । वसन्त विद्रोह २०६३ पछि नेपालीपनको परम्परागत अवधारणा धराशयी भयो । र, त्यससँगै ढल्यो 'वीर' र 'बहादुर' छविको बल । सशस्त्र आन्दोलन नियन्त्रण गर्न नेपाल प्रहरी असफल ठहरिएको हो । 'लडाका' जातिहरूबाट संगठित तत्कालीन शाही नेपाली सेना 'नारायणहिटी हत्याकाण्ड' ताका नै बदनाम भइसकेको थियो । आफ्नो परमाधिपतिको सुरक्षा सुनिश्चित गर्न नसक्ने सुरक्षाबलसँग जनताले खासै अपेक्षा गरेका पनि थिएनन् । तर, मागे जति सामग्री र चाहे जस्तो राजनीतिक-प्रशासनिक संयन्त्र पाउँदासमेत आफ्ना व्यापकबाहेक अरु कसैलाई सुरक्षित महसुस गराउन नसक्ने सेनाले आफ्नो आवश्यकता, औचित्य एवं उपयोगितालाई स्वाभाविक ठान्ने अवस्था भने जनविद्रोह २०६३ पछि समाप्त भयो । राष्ट्रियताको संरक्षक सेना होइन जनता स्वयं हुनुपर्दछ भन्ने वसन्त विद्रोह २०६३ ले स्थापित गरेको मान्यताले गर्दा माओवादी सशस्त्र आन्दोलनको स्वीकार्यता एवं आधिकारिकता पनि सकियो । खाँदको ऐक्यबद्धताले पुग्दैन, सही राष्ट्रिय एकता शान्तिपूर्ण राजनीतिक संघर्ष एवं सहिष्णु लोकतन्त्रले मात्र गर्न सक्दछ भन्ने अनुभवलाई वसन्त विद्रोह २०६३ को वैचारिक पाठका रूपमा ग्रहण गर्न सकिन्छ ।

अन्तरिम संविधानअन्तर्गत संयुक्त सरकार गठन सँगसँगै मधेस विद्रोहको बीजारोपण हुन पुग्न सम्भवतः संयोग मात्र थिएन । जनविद्रोह २०६३ ले हिंसाको राजनीतिलाई अस्वीकार गरेको भए पनि बृहत् शान्ति सम्झौताले सशस्त्र द्वन्द्व समापनको स्पष्ट खाका प्रस्तुत गर्न सकेको थिएन । माओवादी लडाकाहरूको सामूहिक प्रवेशपछि जातीय रूपको नेपाली सेना अझ बढी संकीर्ण एवं आक्रामक बन्न पुग्ने हो कि भन्ने डर मधेसमा फैलिँदै गइरहेको थियो । मूलधारका भनिने ठूला दलहरूले वसन्त विद्रोहका पाठहरू ग्रहण गरेको कुनै प्रमाण देखाउन

सकेका थिएनन् । तिनका लागि पुनः सधैं जस्तैको वातावरण बनेको जस्तो मात्रै थियो । अग्रसरता लिएका मधेसी राजनीतिकर्मीहरूलाई स्वीकार गर्न अप्ठ्यारो लाग्न सक्दछ, तर माओवादी सशस्त्र आन्दोलनताका तत्कालीन शाही नेपाली सेनाको सक्रियतामा गठित मधेसका प्रतिकार समितिहरू पूर्वमाओवादी लडाकाहरूको सत्तारोहणबाट अत्तालिएका थिए । र, आफ्नो उपयोगिता एवं सान्दर्भिकता स्थापित गर्न लालायित थिए । दक्षिणी छिमेकी एवं माओवादीविरोधी भू-राजनीतिक शक्तिहरूको भूमिका त जे थियो छँदै थियो । यी सबै तात्कालिक कारणहरूभन्दा बलियो कारण थियो : तत्कालीन सत्ताले नेपालीपनको साम्प्रदायिक एवं संकीर्ण परिभाषालाई परिवर्तन गर्न देखाएको अरुचि । मधेसी राजनीतिकर्मीहरूले व्यापक असन्तोषको आगोलाई केही नियन्त्रित रूपमा बलन दिएर निभाउन सघाएका हुन् । तथाकथित 'राष्ट्रिय' भनिएका दलहरूले जेसुकै भने पनि मधेस विद्रोह नहुँदो हो त वैकल्पिक राष्ट्रियताका आधारहरू पहिल्याउने प्रयत्न सुरु गर्ने इच्छाशक्ति माओवादीबाहेक अरु कुनै राजनीतिक शक्तिभित्र पलाउने थिएन ।

राष्ट्रियता संवर्द्धनका लागि मधेस विद्रोहको पाठ यसअगाडिका सबै राजनीतिक आन्दोलनभन्दा नितान्त भिन्न यस अर्थमा मान्न सकिन्छ कि अब 'नेपाली' हुनलाई सांस्कृतिक नेपाली भएर जन्मनुपर्ने वा कृत्रिम रूपमा भए पनि बन्नैपर्ने बाध्यता समाप्त भएको छ । अब कसैले 'म पनि नेपाली नै हुँ' भनी साबित गरिरहनु पर्दैन; ऊ त्यस्तो व्यक्ति होइन भन्ने प्रमाण प्रस्तुत गर्ने जिम्मेवारी आक्षेप लगाउनेको हो । त्यस्तो भावना स्थापित हुनु भनेको सांस्कृतिक दासताबाट बहुसंख्यक नेपाली मुक्त भएको अवस्था हो । देख्दा मधेस विद्रोहबाट मधेसीहरू मात्र लाभान्वित भएको जस्तो लागे पनि त्यसले स्थापित गरेका मन्यताहरूको फाइदा नेपालका अन्य समुदायलाई पनि पुगेको छ । मधेस विद्रोहले स्थापित गरेको राजनीतिक दर्शन नहुँदो हो त 'पहिले म नेपाली' भन्ने मधेसी (रामवरण यादव) राष्ट्रपति एवं जनजातिको छोरो भएकोमा गर्व गर्ने सिपाही (छत्रमानसिंह गुरुङ) देशको सेनापति हुन सक्थे वा सक्दैनथे, प्रशस्त बहस गर्न सकिन्छ ।

यसप्रकार माओवादीहरूको सशस्त्र आन्दोलनबाट सृजित जागरूकता र जुभास्मन, वसन्त विद्रोहले पुनर्जीवित गरेका उदार लोकतन्त्रका आधारभूत मान्यताहरू एवं मधेस विद्रोहले स्थापित गरेको सम्मानित सामेली भाव तथा

संघीयताका सिद्धान्तहरूका आधारमा नेपाली राष्ट्रियताका आधारहरू पहिल्याइनु पर्दछ । 'नेपालीपन'को उपयोगिता समाप्त भएपछि पनि त्यसलाई विश्वभरि फैलिएका सांस्कृतिक नेपालीहरूले जीवितै राख्नेछन् । अरु देशको नागरिकता ग्रहण गरी त्यसै देशको हितप्रति समर्पित रहने कसम खाएकाहरूका लागि 'नेपालीपन' अवधारणा अनुपयुक्त होइन । तर नेपाली जनताको राष्ट्रियता त्यसभन्दा धेरै बढी व्यापक हुन जरूरी छ ।